

SYLWIA KACZMAREK
JACEK KACZMAREK

Uniwersytet Łódzki

TERENY POPRZEMYSŁOWE W ŁODZI JAKO ELEMENT POTENCJAŁU MIASTA

Abstract: Post-industrial Urban Areas of Lodz as an Element of City Potential. The article presents an attempt to assess the development potential of post-industrial urban areas identified with the use of different criteria in the inner city of Lodz. Areas under study are divided into classes according to their susceptibility for suggested spatial and functional changes. Conclusion formulates recommendations for local policy and strategy of spatial planning in Lodz.

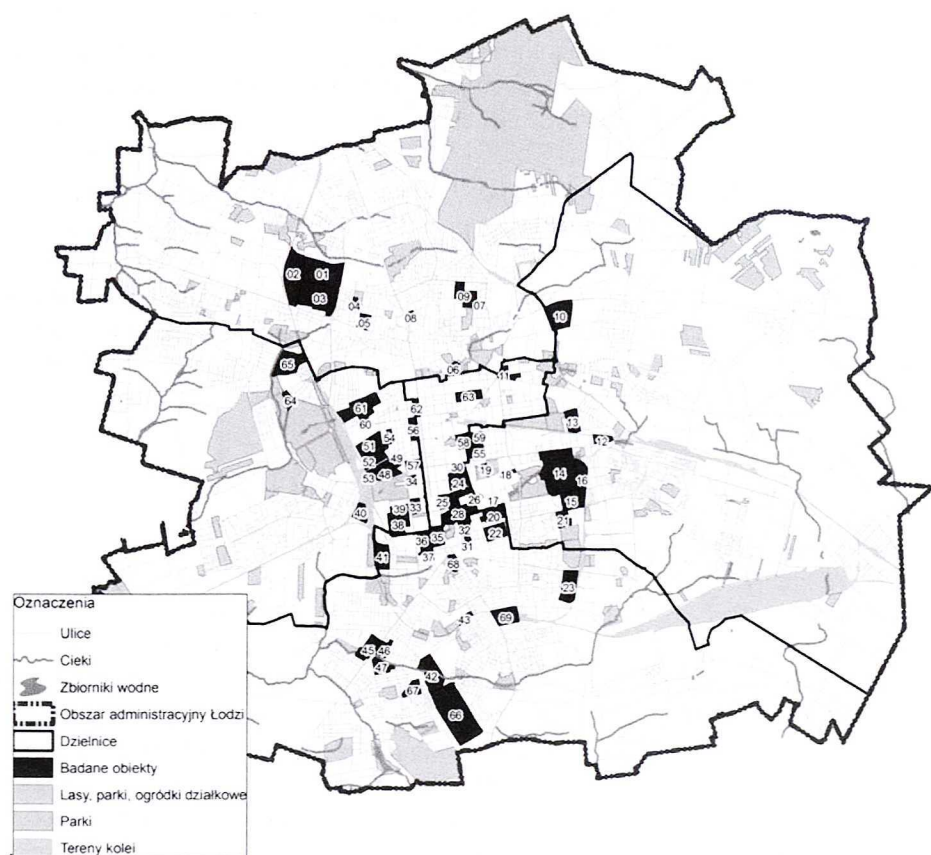
Uwagi wstępne

Proces rewitalizacji terenów poprzemysłowych w miastach z samej swojej istoty polega na wprowadzeniu nowego przeznaczenia funkcjonalnego na tereny zdegradowane. Jego poprawna realizacja powinna prowadzić do ukształtowania nowej formy krajobrazu miejskiego, który będzie się charakteryzować dobrymi parametrami jakości przestrzeni. Pod tym pojęciem rozumie się ład przestrzenny nowego zagospodarowania, jego adekwatność do miejsca lokalizacji, uwzględnienie kontekstu historyczno-urbanistycznego oraz przede wszystkim dostosowanie do potrzeb i oczekiwań mieszkańców miasta. Jest to szczególnie istotna kwestia w odniesieniu do przestrzeni publicznej, która pojawia się w miastach jako rezultat rewitalizacji. Jakość przestrzeni miejskiej jest pojęciem rozległym i obszernie dyskutowanym w literaturze w różnych kontekstach (Borowik, Sztalt 2007; Carmona 2003; Cichy-Pazder 2004; Drewniak, Szuba 2007; Smoleń 2003; Ziobrowski 1992). Można uznać, że najważniejszymi wskazaniem w zakresie kształtowania wysokiej jakości miejskiej przestrzeni publicznej jest dążenie do uzyskania harmonii układu urbanistycznego, spójności struktury funkcjonalnej, które będą odpowiadać potrzebom mieszkańców i użytkowników.

Tereny poprzemysłowe w Łodzi, które były przedmiotem prowadzonych badań zlokalizowane są w rozproszeniu na obszarze niemal całego miasta. Różnią się wielkością powierzchni, stopniem pokrycia zabudową, stanem zachowania oryginalnej

architektury, czasem powstania i stopniem degradacji, która nastąpiła po eliminacji użytkowania przemysłowego. Wybrane do badań obiekty tworzą zbiór fragmentów miasta, w większości usytuowanych w jego wewnątrzmięskiej strefie, którą wydziela linia kolei obwodowej (ryc. 1)

Konteksty położenia obiektów, a przede wszystkim ich geograficzna charakterystyka zostały obszernie omówione w rozdziale autorstwa J. Latosińskiej zamieszczonym w tym tomie Studiów. Analizy przedstawione w tym opracowaniu wskazują, że bardzo silne zróżnicowanie terenów poprzemysłowych w Łodzi, wynika z czasu ich powstania, kondycji budynków, stanu zachowania oraz współczesnego użytkowania. Łódzkie tereny poprzemysłowe, które poddano analizie w prezentowanym studium, pochodzą z trzech etapów rozwoju miasta: okresu dynamicznego rozwoju przemysłu fabrycznego (do 1914 r.), okresu międzywojennej stabilizacji miasta (do 1939 r.), okresu wtórnej industrializacji w gospodarce centralnie planowanej (do



Ryc. 1. Rozmieszczenie badanych obiektów poprzemysłowych w Łodzi

Źródło: Bińczyk, Kaczmarek, opracowanie własne na podstawie badań terenowych 2009-2010 (ryc. 1, 2, 5).

1989 r.). Geneza badanych obiektów ma więc bezpośrednie powiązanie z ich współczesną strukturą przestrzenną identyfikowaną jako lokalizacja w mieście, wielkość, ilość i rodzaj zabudowy oraz układ kompozycyjny i w znacznym stopniu determinuje możliwości przekształceń. Rewitalizacja dużej ilości zróżnicowanych terenów przemysłowych prowadzona w jednym mieście wymaga skoordynowania działań na etapie planowania procesu oraz jego realizacji. Powinny to być działania systemowe – czyli czynności, które podejmowane są w uporządkowany i logiczny sposób, zmierzają do wykształcenia, usprawnienia funkcjonowania układu (w tym przypadku miasta) jako całości, aby osiągnąć efekt synergii.

Przygotowując proces rewitalizacji w sposób systemowy należy rozumieć, że są to działania długotrwałe, rozłożone w czasie, które wymagają określenia hierarchii celów. Postępowanie tego rodzaju wywołuje bowiem potrzebę dużych nakładów inwestycyjnych, partnerstwa finansów publicznych i kapitału prywatnego, a także kompleksowego planowania zmian. Podstawą procesu planowania jest szczegółowe zidentyfikowanie możliwości przekształceń, jakie można wykonać w procesie rewitalizacji w konkretnym miejscu, mając świadomość, że konsekwencje podjętych decyzji będą dotyczyły całego organizmu, jakim jest miasto. Propozycje zmian funkcjonalnych, które mają mieć miejsce jako efekt rewitalizacji muszą uwzględniać cechy struktury przestrzenno-funkcjonalnej miejsca, gdzie się je wprowadza. W tym celu powinno się zidentyfikować rozmieszczenie istniejących funkcji, które będą dopełnieniem nowo proponowanego użytkowania. Koncepcja wprowadzanego programu funkcjonalnego powinna harmonizować z istniejącymi w tym fragmencie miasta instytucjami, raczej je uzupełniać niż tworzyć konkurencję. Istotnym elementem programowania układu nowych funkcji dla terenów przemysłowych jest analiza możliwości ich wprowadzenia w konkretnym miejscu oraz konsekwencji, jakie tego rodzaju decyzja przyniesie w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej miasta.

1. Podatność obszarów na rewitalizację

Każdy ze zdegradowanych fragmentów miasta, który ma być poddawany rewitalizacji wymaga szczegółowego rozpatrzenia jego indywidualnych cech i warunków w kontekście miejsca, gdzie się znajduje. Specyfika procesu rewitalizacji powoduje, że działania miejscowe realizowane na poszczególnych obszarach wytwarzają każdorazowo konsekwencje w skali całego miasta. Każdy z obszarów przemysłowych ma swoją specyfikę, odrębność przestrzenną, dlatego też może w różnym stopniu poddawać się wprowadzanym zmianom. W związku z tym można wprowadzić pojęcie *podatności obszaru na rewitalizację*, które definiujemy jako zespół cech materialnych, uwarunkowań ekonomicznych i społecznych właściwych dla każdego obszaru przemysłowego, charakteryzujących go i jednocześnie będących determinantami planowanych dlań przemian. Kategoria podatności na rewitalizację podkreśla odręb-

ność każdego z obszarów poprzemysłowych w przestrzeni miasta, jednocześnie może wskazywać hierarchię obszarów w realizacji procesu rewitalizacji. Analiza podatności na rewitalizację powinna być wielowymiarowa, jej podstawowymi parametrami są:

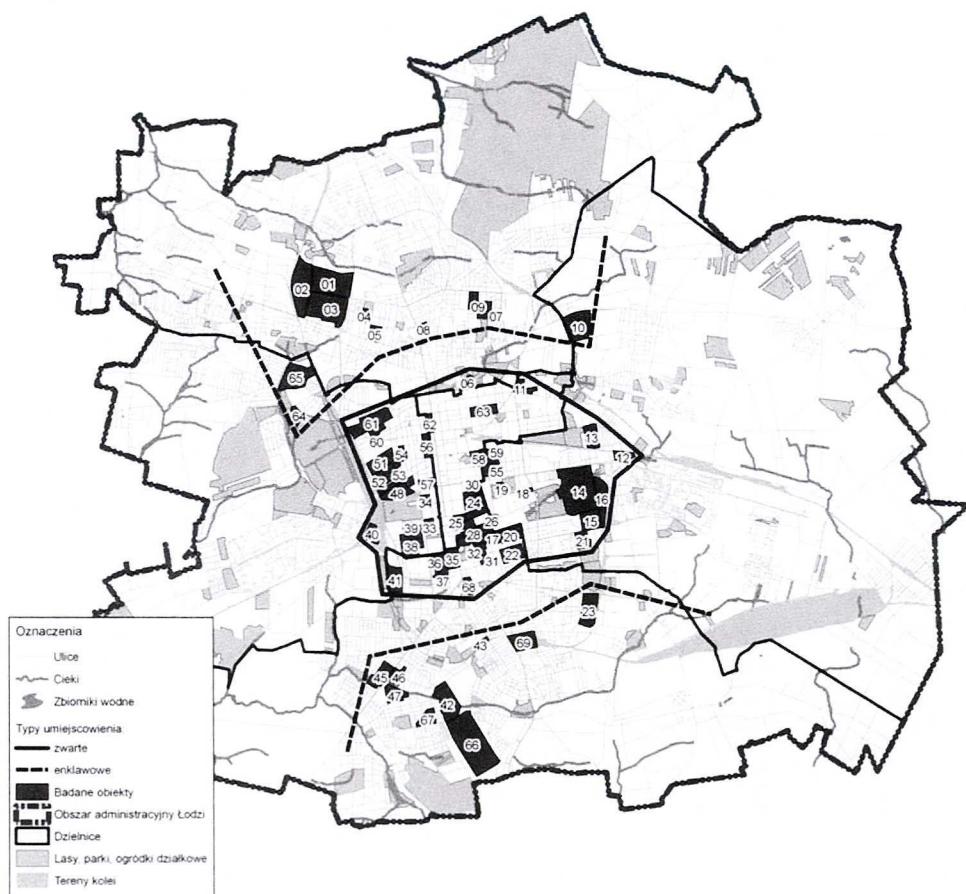
- kontekst urbanistyczny – położenie obszaru poprzemysłowego w mieście z uwzględnieniem otoczenia i jego uwarunkowań, możliwość wykreowania dobrze zorganizowanej przestrzeni publicznej;
- kontekst architektury – wartość istniejącego dziedzictwa obiektów historycznych z epoki przemysłowej oraz możliwości ich wykorzystania do nowego przeznaczenia;
- kontekst ekonomiczny – możliwość ożywienia gospodarczego terenu zdegradowanego oraz wielkość nakładów, jakie trzeba ponieść, aby dokonać skutecznych przekształceń;
- kontekst społeczny – podniesienie poziomu jakości życia mieszkańców na obszarze i w jego najbliższym otoczeniu oraz komfortu jego użytkowania przez mieszkańców i przybyszów.

Możemy tutaj – mając świadomość pewnego rodzaju uproszczenia – posłużyć się porównaniem do położenia punktu na płaszczyźnie. Samo pojęcie *punktu* nie jest jednoznaczne i dlatego nie ma znaczenia, dopiero przypisanie punktu do kontekstu (np. według osi liczbowych) umożliwia jednoznaczną identyfikację. Podobnie jest w przypadku każdego zdefiniowanego obszaru w mieście – rozważanie go jako pojedynczego elementu jest nieprawidłowe, bowiem uniemożliwia jego pełną identyfikację. Dopiero podejście relacyjne, czyli określenie kontekstu dla tego fragmentu przestrzeni miejskiej pozwala rozpatrywać go jako część logicznego układu. Wymienione powyżej konteksty są zatem parametrami definiującymi relacje obszaru – fragmentu z miastem jako całością i pozwalają właściwie je kształtować. Przyjęcie zasady, że rewitalizacja – podobnie jak inne procesy kształtujące przestrzeń miejską, powinna dążyć do efektu synergii wymaga podejścia do niej w ujęciu kontekstualnym.

Każdy z wymienionych kontekstów traktowany jako parametr wymaga szczególnej analizy w odniesieniu do pojedynczych obszarów, które mają zostać poddane rewitalizacji. W ten sposób bowiem można wypracować dla miasta spójną politykę przestrzenną w zakresie tego procesu. Powinna ona prowadzić do minimalizacji zagrożeń związanych z konsekwencjami podjęcia błędnych decyzji w zakresie implementacji nowego programu funkcjonalnego, określać kryteria i sposób wyboru właściwych inwestorów, a jednocześnie uwzględniać konieczność poniesienia znacznych nakładów finansowych dla prowadzenia działań. Rewitalizacja jako proces przekształcający istniejącą tkankę miejską, szczególnie w przypadku stref śródmiejskich miast jest znacznie kosztowniejszą formą inwestowania niż wznoszenie nowych obiektów na niezagospodarowanych dotychczas terenach. Określenie podatności na rewitalizację pozwala również logicznie zaplanować proces rewitalizacji, a następnie konsekwentnie go realizować, monitorować uzyskane rezultaty i na tej podstawie modyfikować dalsze etapy tego procesu.

2. Waloryzacja terenów przemysłowych w Łodzi w aspekcie podatności na rewitalizację

Waloryzacja w obrębie badanej grupy obiektów powinna zostać przeprowadzona wielostronnie z uwzględnieniem scharakteryzowanych wcześniej kontekstów. W prezentowanym opracowaniu skoncentrujemy się na kontekście przestrzennym (urbanistyczno-architektonicznym), pozostałe (społeczny i ekonomiczny) są przedmiotem rozważań innych autorów w tym tomie). Przyjmujemy bowiem, że podstawowym kryterium, które warunkuje możliwości rewitalizacyjne jest kontekst urbanistyczny każdego z analizowanych terenów przemysłowych. Położenie w strukturze przestrzennej miasta jest przecież tym parametrem, którego nie można zmienić, dlatego trzeba każdorazowo szczegółowo określić jego cechy podstawowe, uwzględniając pozytywne i negatywne elementy. Szczegółowa inwentaryzacja położenia terenu po-



Ryc. 2. Typy umiejscowienia badanych obiektów przemysłowych w strukturze przestrzennej Łodzi

przemysłowego to nie tylko odpowiedź na pytanie, gdzie on się znajduje – ale przede wszystkim zidentyfikowanie, jakie jest jego otoczenie, czyli czym się charakteryzują tereny sąsiednie. Pozwala to racjonalnie dokonać wyboru przyszłego rodzaju użytkowania dla terenu poprzemysłowego oraz dokonania analizy konsekwencji, jakie wywoła proponowana zmiana w relacjach: obiekt – tereny sąsiednie – całe miasto. Lokalizacja przesądza nie tylko o warunkach pojedynczych terenów, ale dotyczy również ich zgrupowań i jest determinantą nowego użytkowania. Programowanie nowego użytkowania wymaga zrozumienia, że każdorazowo zmiana lokalna (punktowa) pojedynczego obiektu poprzemysłowego wpływa na funkcjonowanie i organizację przestrzeni całego miasta.

Na podstawie położenia i cech badanych w tym opracowaniu terenów poprzemysłowych w Łodzi możemy wyodrębnić ich zgrupowania uwzględniając wspomniane wcześniej cechy kontekstu urbanistycznego. Stanowi to punkt wyjścia do przeprowadzenia kolejnego etapu postępowania, jakim jest podział zbioru obiektów poprzemysłowych w kontekście organizacji przestrzeni miasta kształtowanej przez programowanie nowego użytkowania przekształcanych zespołów.

Rozmieszczenie analizowanych terenów poprzemysłowych w Łodzi pozwala wyodrębnić dwa typy ich umiejscowienia: *zwarte*, kształtujące wyraźną strefę wewnątrz linii kolei obwodowej w ścisłym śródmieściu miasta oraz *enklawowe*, odpowiadające lokalizacjom, przeważnie poza linią kolei obwodowej, rozproszone punktowo w północnej, południowej i zachodniej części miasta (ryc. 2).

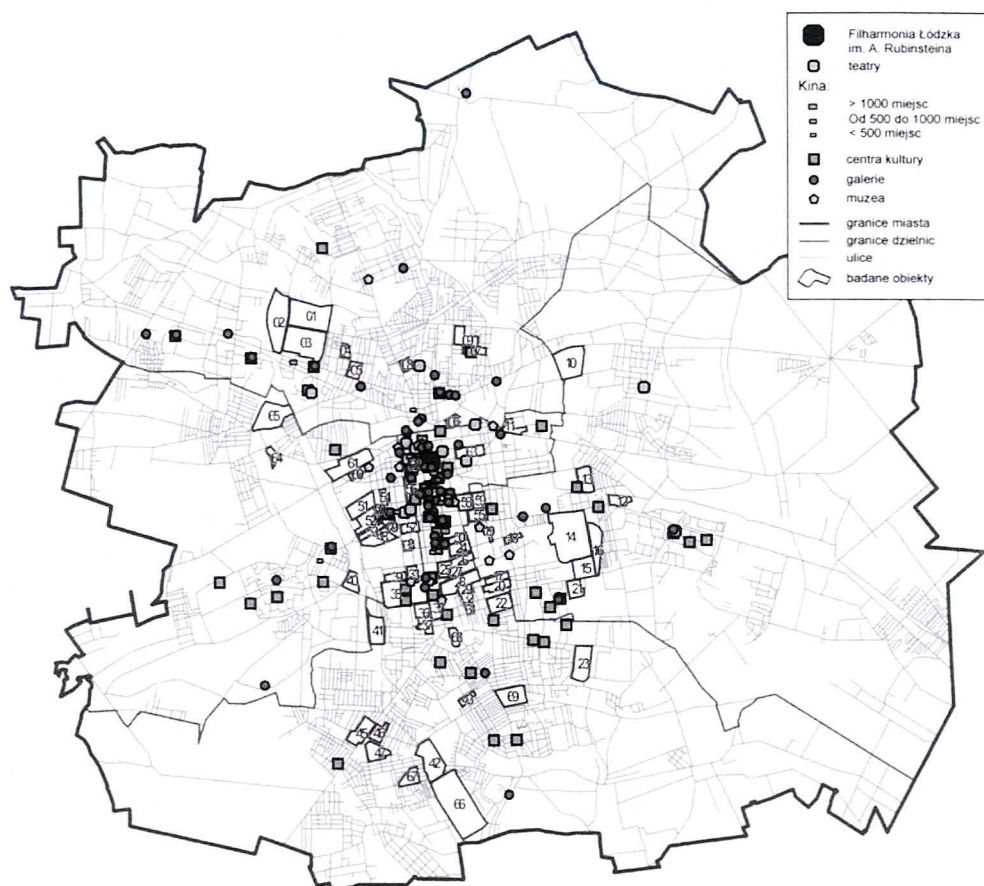
Wydzielone typy stanowią relatywnie dużą część wewnętrznej strefy miasta (tzw. *inner city*), które, jak wcześniej wspomniano znajduje się w Łodzi wewnątrz linii kolei obwodowej. Obszar ten jako właściwe centrum miasta wymaga starannego namysłu w procesie przekształceń rewitalizacyjnych, bowiem znaczna jego część odgrywa rolę przestrzeni publicznej w mieście użytkowanej przez mieszkańców oraz przybyszów. To właśnie miejsce i kontekst, w jakim się znajduje teren poprzemysłowy powinno kształtować koncepcję proponowanego dla niego nowego przeznaczenia. Innym formom użytkowania terenu sprzyja umiejscowienie zwarte i lokalizacja w centralnej części miasta, są to z tego powodu tereny szczególnie predestynowane do kształtowania zróżnicowanych funkcjonalnie przestrzeni publicznych.

Kolejnym czynnikiem, który powinien być uwzględniony podczas programowania nowego użytkowania zdegradowanych terenów jest wielkość obiektu przekształcanego, jego istniejące zagospodarowanie, stopień pokrycia zabudową, wartość historyczna i zabytkowa istniejących tam budynków – czyli elementy kontekstu architektury. Wymienione parametry wpływają w różnym stopniu na możliwości przyszłego zagospodarowania, jednak ich uwzględnienie jest warunkiem koniecznym poprawnego kształtowania nowej przestrzeni publicznej w mieście.

W przypadku badanych obszarów w Łodzi zajmujemy się zbiorem, który jest licznie duży (ok. 60 obiektów) i bardzo zróżnicowany (porównaj ryc. 1). Kolejną szczególną cechą zbioru jest przemieszanie badanych obiektów z otaczającymi je

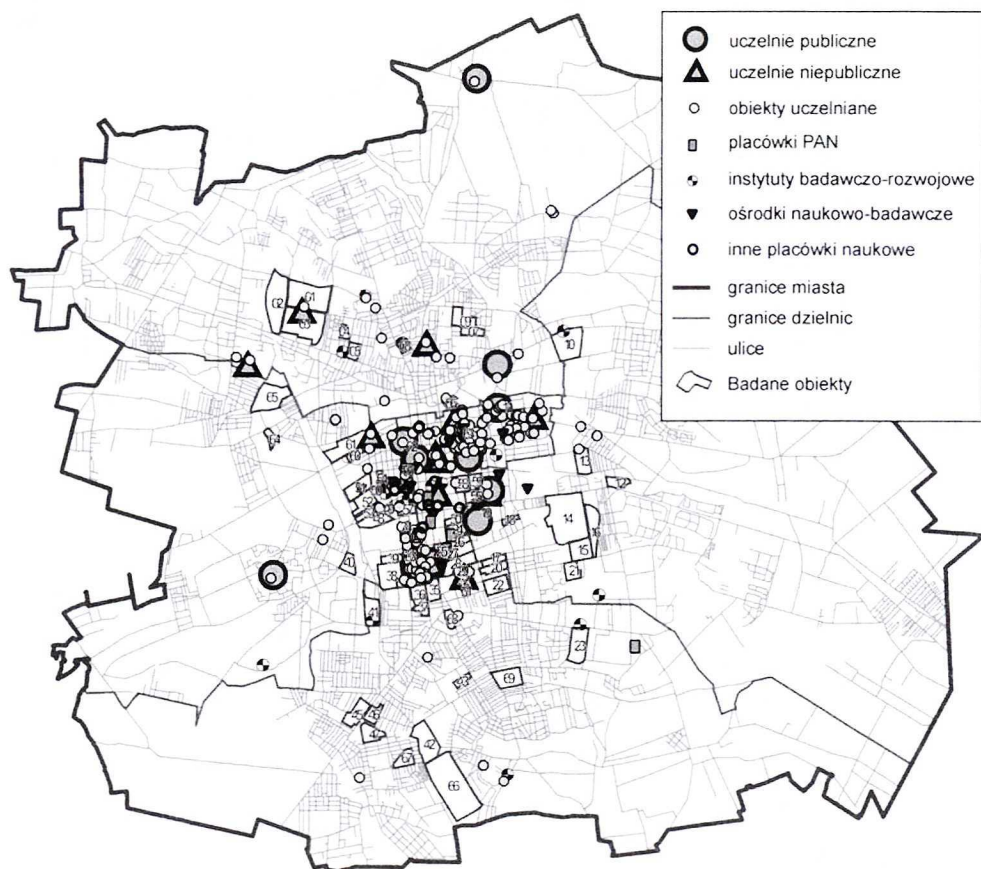
terenami miejskimi o różnych formach użytkowania. W efekcie mamy do czynienia ze szczególnego rodzaju mozaiką struktury przestrzenno-funkcjonalnej śródmiejskiej strefy miasta. Implikuje to konieczność niezwykle szczegółowego i rozbawnego projektowania nowych funkcji, bowiem ze względu na kontekst urbanistyczny miasta mają one zwielokrotniony zakres oddziaływania. Cechy przestrzennego rozmieszczenia obiektów przemysłowych oraz ich stan są najistotniejszymi czynnikami, które determinują ich przyszłe użytkowanie.

Istotnym parametrem umożliwiającym waloryzację jest zidentyfikowanie w kontekście urbanistycznym funkcji istniejących w mieście w bezpośrednim sąsiedztwie lub bliskości terenów rewitalizowanych oraz oszacowanie trwałości tego zagospodarowania. Jak pokazuje analiza wykonanych projektów rewitalizacyjnych w różnych miastach europejskich (Couch *et al.* 2003; Jones, Evans 2008; Kaczmarek 2001, 2005;



Ryc. 3. Rozmieszczenie instytucji kultury w Łodzi w relacji do położenia badanych terenów przemysłowych
 Źródło: Bińczyk, Kaczmarek, na podstawie *Atlas Łodzi*, pl. XXI (ryc. 3-4).

Diamond 2009; Diamond, Liddle 2005) najczęściej na śródmiejskich terenach przemysłowych lokuje się wysoko wyspecjalizowane funkcje – usługi sektora IV, czyli działalności o charakterze metropolitalnym. Towarzyszą im pozostałe usługi (sektor III) i w zdecydowanie mniejszej intensywności tereny mieszkaniowe. Wśród działalności sektora IV szczególną rolę w kształtowaniu nowych przestrzeni śródmiejskich w miastach odgrywają placówki kultury oraz nauki i edukacji na poziomie wyższym. Tego rodzaju instytucje bardzo dobrze wpisują się zakresem swojej działalności, ale również formą architektoniczną w koncepcję przestrzeni publicznej centralnych obszarów miast. Są to obiekty indywidualnie projektowane, niepowtarzalne, jedyne w swoim rodzaju, specyficzne dla danego miasta, tym samym kształtują oryginalną formę jego krajobrazu. Doskonałym przykładem może być choćby realizacja procesu rewitalizacji dawnego portu w Salford, obszaru centrum Manchesteru, czy rewitalizacja wewnątrzmięjskiej strefy Birmingham – wszystkie miasta znajdują się w Anglii.

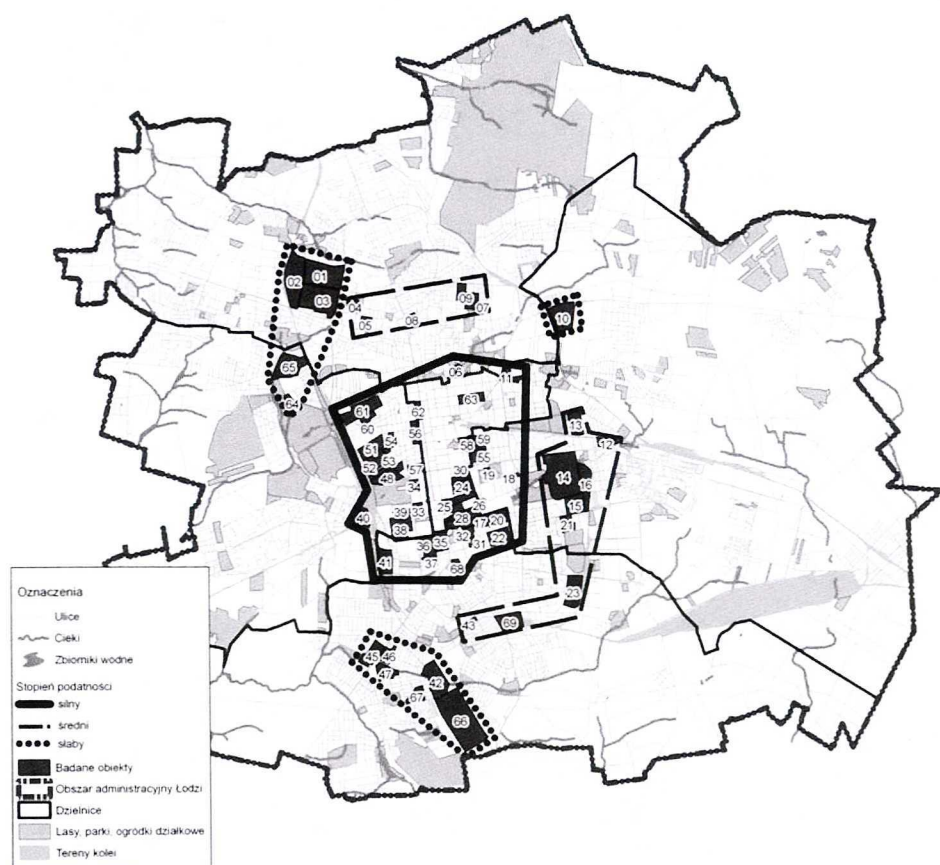


Ryc. 4. Rozmieszczenie instytucji nauki i szkolnictwa wyższego w Łodzi w relacji do położenia badanych terenów przemysłowych

Śródmiejska strefa Łodzi jest również wyposażona w istniejące instytucje tego rodzaju, zaś ich współczesne rozmieszczenie prezentują ryciny 3 i 4.

Porównanie obu rycin pozwala stwierdzić, że tereny poprzemysłowe w Łodzi analizowane w tej pracy w znakomitej większości znajdują się w bezpośrednim kontekście przestrzennej bliskości istniejących wysoko wyspecjalizowanych usług o charakterze metropolitalnym. Powinno to warunkować propozycje przeznaczenia, które ma zostać im przypisane w wyniku procesu rewitalizacji. Bliskość i sąsiedztwo istniejących i działających w mieście instytucji predestynują do lokalizacji obiektów, które dopełniają funkcjonalnie tę strukturę. Powstaje wówczas spójna, ale zarazem zróżnicowana, interesująca dla użytkownika przestrzeń publiczna, świadcząca również o indywidualności i niepowtarzalności krajobrazu miejskiego.

Uwzględniając charakteryzowane wyżej elementy waloryzacji można dokonać podziału badanych obiektów na trzy grupy, ze względu na ich podatność na rewitalizację. Wyróżniono tereny poprzemysłowe wykazujące:



Ryc. 5. Podział terenów poprzemysłowych w Łodzi ze względu na ich podatność na rewitalizację

- silny stopień podatności na rewitalizację,
- średni stopień podatności na rewitalizację,
- słaby stopień podatności na rewitalizację.

Rozmieszczenie obszarów przypisanych ww. kategoriom prezentuje ryc. 5. Jej analiza pozwala wskazać elementy charakteryzujące cechy lokalizacji przypisane poszczególnym kategoriom.

Obiekty o **silnym stopniu podatności na rewitalizację** zlokalizowane są w strefie ścisłego centrum miasta, odpowiadającego historycznemu zasięgowi XIX-wiecznej Łodzi przemysłowej. Przeważają obiekty zaliczone do kategorii położenia zwartego (porównaj ryc. 2), które sąsiadują z istniejącymi terenami o wielofunkcyjnym użytkowaniu (z dominacją różnicowanych usług, w tym również wysoko wyspecjalizowanych sektora IV) typowymi dla dzielnic śródmiejskich dużych miast. Jest to również najliczniejsza i najbardziej zróżnicowana z wydzielonych grup. Choć w jej składzie znajdują się tereny poprzemysłowe o różnej wielkości i różnym stopniu zachowania substancji historycznej, jednak ich cechą wspólną jest spójność, małe rozproszenie, łatwa dostępność piesza (wszystkie znajdują się w izochronie 15-min dojścia pieszego). Grupa ta daje duże możliwości w kształtowaniu wielkomiejskiego centrum miasta przez lokalizację funkcji metropolitalnych na rewitalizowanych terenach.

Z kolei obiekty zaliczone do kategorii **średni stopień podatności na rewitalizację** należą do obu wyróżnionych wcześniej typów położenia zwartego i enklawowego (porównaj ryc. 2). Położone są w strefie otaczającej ściśle centrum miasta, w bezpośredniej bliskości linii kolei obwodowej, na północy i wschodzie. Odmienne wygląda również ich sąsiedztwo, czyli kontekst urbanistyczny, bowiem znajdują się przede wszystkim w otoczeniu istniejących w tych częściach miasta wielorodzinnych terenów mieszkaniowych oraz produkcyjnych. Obiekty te mają genezę dwudziestowieczną, ich wartość historyczna jako substancji zabytkowej nie jest istotna. Przekształcenia tych obszarów mogą być bardziej swobodne w zakresie kształtowania programu funkcjonalnego, zaś bliskość terenów mieszkaniowych powinna sugerować programowanie przede wszystkim funkcji usług sektora III o zasięgu lokalnym, wewnątrzmijskim.

Ostatnia kategoria: **słabego stopnia podatności na rewitalizację** dotyczy obiektów zaliczonych do położenia enklawowego (porównaj ryc. 2), usytuowanych peryferyjnie na północy i południu miasta punktowo, w izolowanych kompleksach. Są to zespoły o dużych powierzchniach, pochodzące z drugiej połowy XX w. cechujące się właściwą dla tego okresu architekturą przemysłową, która jednak dzisiaj nie jest jeszcze traktowana za element wartościowego dziedzictwa historycznego. Sąsiedztwo obiektów tej grupy to tereny wciąż wykorzystywane jako produkcyjne i produkcyjno-składowe. Dla tej kategorii terenów propozycje nowych funkcji mogą być bardziej swobodne i uwzględniać nie tylko usługi, ale także inne formy użytkowania (hurtownie, składy, czy nawet unowocześnieoną produkcję).

Podsumowanie

Przeprowadzony podział uwzględniający podatność badanych terenów przemysłowych na rewitalizację wskazuje, że ze względu na liczbę i zróżnicowanie obiektów stanowią one istotną kwestię w polityce miejskiej i procesie zarządzania miastem. Właściwe zagospodarowanie terenów przemysłowych w Łodzi jest bardzo ważnym elementem kształtowania synergicznego układu przestrzennego miasta oraz wzmacniania jego potencjału gospodarczo-społecznego.

Przyjmujemy, że *potencjał miasta* to te elementy przestrzeni miejskiej, materialne i społeczne, strukturalne i funkcjonalne, które mogą być wykorzystane do wzmocnienia rozwoju bazy ekonomicznej miasta. Potencjał miasta należy traktować jako obiektywne atrybuty miejskiej przestrzeni geograficznej w jej płaszczyźnie przyrodniczej, gospodarczej, społecznej i organizacyjnej. Potencjał miasta jest stymulatorem aktywności rozwojowej mieszkańców. Możemy więc uznać, że dobrze zaprogramowana struktura przestrzenno-funkcjonalna jest czynnikiem znacznie wzmacniającym potencjał miasta, a jednocześnie jego konkurencyjną pozycję wobec innych ośrodków zlokalizowanych w sieci osadniczej kraju i kontynentu. Przekształcenia rewitalizacyjne terenów przemysłowych dają w tym zakresie bardzo duże możliwości. Pozwalają bowiem na utworzenie wielofunkcyjnej, nowoczesnej, ale też uwzględniającej oryginalne dziedzictwo historyczne, a zatem niepowtarzalnej struktury centrum miejskiego, czyli miejskiej przestrzeni publicznej. Jej wyposażenie, forma przestrzenno-architektoniczna, sprawność użytkowania i odrębność w aspekcie krajobrazu miejskiego przyczynia się do wykreowania pozytywnego wizerunku miasta. Staje się on częścią procesu kształtowania nowoczesnej marki geograficznej (*city branding*), która wzmacnia jego konkurencyjność wśród inwestorów, przybyszów (w tym turystów) i jest również pozytywnie odbierana przez mieszkańców. Realizacja tych zamierzeń wymaga jednak przygotowania długofalowej strategii prowadzenia rewitalizacji w mieście, ciągłej, aktywnej współpracy samorządu terytorialnego i mieszkańców oraz stałego monitorowania przebiegu procesu, bowiem jest to z samej swojej istoty działanie długofalowe, którego skutki są odłożone w czasie. Rewitalizacja terenów przemysłowych w Łodzi powinna być więc przeprowadzona kompleksowo, jako proces integrujący społeczność i władze miasta w kształtowaniu dobrej przestrzeni.

Literatura

- Borowik I., Sztalt K., 2007, *Współczesna socjologia miasta: wielość kierunków i ogłędów badawczych dyscypliny*. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 187.
- Carmona M., 2003, *Public Places, Urban Spaces, the Dimension of Urban Design*. Architectural Press, Elsevier, Oxford, UK, s. 312.
- Cichy-Pazder E. M., 2004, *Urbanistyczna, architektoniczna i społeczna jakość przestrzeni miejskiej: wybrane aspekty*. Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Architektura i Urbanistyka, Wyd. PP, s. 162.

- Couch Ch., Fraser Ch, Percy S., (red.), 2003, *Urban Regeneration in Europe*. Blackwell Publishing.
- Diamond J., 2009, *Urban Regeneration Management. International Perspective*. Routledge.
- Diamond J., Liddle J., 2005, *Management of Regeneration. Choices, Challenges and Dilemmas*. Routledge.
- Drewniak T., Szuba B., 2007, *Przestrzeń miejska: znaczenie, konteksty, interpretacje*. Oficyna Wyd. PWSZ, s. 231.
- Jones P., Evans J., 2008, *Urban Regeneration in the UK*. SAGE. Publications Ltd., London.
- Kaczmarek S., 2001, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Kaczmarek S., 2005, *The Space of Exchange: Revitalisation of Post-industrial Areas in Modern Cities*, [w:] *Cities in Global Perspective: Diversity and Transition*, Y. Murayama, G. Du, (red.). Rikkyo University with IGU Urban Commission, Tokyo.
- Smoleń M., 2003, *Przemysły kultury: wpływ na rozwój miast*. Wyd. UJ, s. 162.
- Ziobrowski Z., 1992, *Mierniki jakości przestrzeni miejskiej*. Agencja Wydawnicza IGPIK, s. 155.